

П. В. Вовк

Голова Окружного адміністративного суду м. Київ,
кандидат юридичних наук
orsid.org/0000-0002-8187-1849

ВІДОКРЕМЛЕНІ СУДОВІ ПРОВАДЖЕННЯ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ: ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ФОРМИ

Статтю присвячено дослідженню особливостей відокремлених судових проваджень в адміністративному судочинстві. Доведено ускладнення структури адміністративного судочинства у зв'язку із покладанням на адміністративні суди додаткових функцій, не пов'язаних безпосередньо із відправленням правосуддя в адміністративних справах. Зроблено висновок, що відновлення втраченого провадження, виконання судового доручення і провадження з врегулювання спору за участю судді – судові процедури, які не мають безпосереднього відношення до адміністративно-процесуальних правовідносин, що виникають, змінюються і припиняються у зв'язку з розглядом справ у позовному чи особливому провадженнях. Акцентовано увагу на тому, що зазначені процедури відрізняються лише їм властивою метою, яка має опосередкований зв'язок із метою адміністративного судочинства. Встановлено, що досліджені судові провадження ґрунтуються на специфічних засадах, які не відповідають в повній мірі засадам адміністративного судочинства. Охарактеризовано структуру відокремлених судових проваджень із виділенням лише їм притаманним стадіям. З'ясовано особливості процесуального статусу учасників цих проваджень, повноваження суду при їх здійсненні.

Визначено, що процедура врегулювання спору за участю судді має спеціальну процесуальну форму і має усічені структуру, що охоплює три стадії: відкриття, провадження, підготовка і розгляд спору, припинення провадження. Структурна формалізація процедури врегулювання спору за участю судді в адміністративному судочинстві України є незавершеною, оскільки не набула належної нормативної фіксації. Відновлення втраченого провадження запропоновано розглядати як самостійне судове провадження, спрямоване на відтворення первинних матеріалів справи, яка була розглянута і вирішена адміністративним судом. При цьому, дії суду й учасників цього провадження спрямовані на встановлення фактів щодо адміністративної справи, в той час, як права і обов'язки її учасників виходять за межі предмету судової діяльності. Виконання судового доручення розглядається як самостійна судова процедура, що здійснюється судом з метою реалізації забезпечувальних заходів в первинному адміністративному провадженні.

Ключові слова: адміністративне судочинство, судові процедури, судове провадження, відновлення втраченого провадження, судове доручення, врегулювання спору за участю судді.

P. V. Vovk. Separate court proceedings in the administrative court: features of the procedural form

The article is devoted to the study of the peculiarities of separate court proceedings in administrative proceedings. The complexity of the structure of administrative proceedings has been proven in connection with entrusting administrative courts with additional functions that are not directly related to the administration of justice in administrative cases. It was concluded that the recovery of a lost proceeding, the execution of a court order and proceedings for the settlement of a dispute with the participation of a judge are court procedures that are not directly related to administrative-procedural legal relations that arise, change and terminate in connection with the consideration of cases in the plaintiff or special proceedings. Attention is focused on the fact that these procedures differ only in their inherent purpose, which has an indirect connection with the purpose of administrative proceedings. It was established that the investigated court proceedings are based on specific principles that do not fully correspond to the principles of administrative proceedings. The structure of separate judicial proceedings is characterized with the selection of only their specific stages. The peculiarities of the procedural status of the participants in these proceedings, the powers of the court during their implementation have been clarified. It was determined that the dispute settlement procedure with the participation of a judge has a special procedural form and has a truncated structure covering three stages: discovery, proceedings, preparation and consideration of the dispute, termination of proceedings. The structural formalization of the dispute settlement procedure with the participation of a judge in the administrative court of Ukraine is incomplete, as it has not acquired proper regulatory fixation. The restoration of the lost proceedings is proposed to be considered as an independent court proceeding, aimed at reproducing the primary materials of the case, which was considered and decided by the administrative court. At the same time, the actions of the court and the participants in this proceeding are aimed at establishing the facts regarding the administrative case, while the rights and obligations of its participants go beyond the scope of the judicial activity. The execution of a court mandate is considered as an independent judicial procedure carried out by the court for the purpose of implementation of security measures in the primary administrative proceedings.

Key words: administrative proceedings, court procedures, court proceedings, restoration of lost proceedings, court mandate, settlement of a dispute with the participation of a judge.

Постановка проблеми. Сучасний етап суспільного розвитку пришвидшує еволюційні процеси усіх державно-владних інститутцій, в тому числі судової влади. Судовий процес реагує не лише трансформацією процесуальної форми розгляду і вирішення справ, але й структурними змінами. Наділення судів додатковими функціями поступово формує окремі напрямки процесуальної діяльності, які не вписуються у його класичну стадійно-інстанційну будову. Отже, можна говорити про зміни самої конструкції юридичного процесу, яка передбачає існування відокремлених судових проведень, що доповнюють, урізноманітнюють процесуальну форму зокрема, адміністративного судочинства. Як зазначає Я.Я. Мельник, процесуальна форма не повинна сприймається лише як певний лінійний процес, що охоплений алгоритмом «...розгляду і вирішення судом судової справи...», а саме – «від» і «до». Таке розуміння призводить до того, що упускаються важливі, комплексні деталі, що є невід’ємними від юридичного процесу, методології забезпечення реалізації поведінки учасників процесу, питань, що охоплюються потребою забезпечення додання аномалій процесуального права (конфліктів, зловживань, ускладнень, затягувань) [7, с. 13-14].

Таким чином, конструкція сучасного адміністративного судочинства та його процесуальна форма передбачають вивчення таких додаткових утворень, як відновлення втраченого провадження, виконання судових доручень, врегулювання спору за участю судді як відокремлених судових проваджень (процедур). Слід зауважити, що зазначені провадження впліталися в конструкцію адміністративного судочинства поступово і тривалий час розглядалися як виключення, але на сьогоднішній день їх критичне накопичення вимагає визнати глибинні структурні перетворення адміністративного процесу та доповнення його процесуальної форми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теорія юридичного процесу на якій ґрунтуються усі сучасні судові процеси в Україні була сформована за радянських часів в парадигмі правового позитивізму. На жаль, спеціальних досліджень, як загальнотеоретичного, так і галузевого спрямування щодо процесуальної форми судових процесів, зокрема, адміністративного процесу в Україні за останні роки не проводилося. В умовах, коли процесуальне законодавство активно розвивається в загальному контексті європейських стандартів справедливого суду, відсутність зазначених досліджень суттєво гальмує розвиток судової влади.

На сьогоднішній день науково-теоретичне опрацювання проблематики адміністративного процесу у сферах, які запропоновано позначати відокремленими судовими провадженнями, також є недостатнім. Розуміння сутності проваджень, які опосередковано стосуються основних процесуальних відносин з розгляду і вирішення адміністративних справ, і досі ґрунтуються на працях цивілістів. Так, питання врегулювання спору за участю судді на монографічному рівні розкриваються у дисертації О.В. Прущак [8]; відновлення втраченого провадження – Є.В. Лейби [5]; судового доручення – О.С. Рибакі і О.П. Світличного [9]. При цьому, слід визнати, що дослідження зазначених питань паралельно здійснюється і фахівцями у галузі адміністративного процесу, але на рівні окремих наукових публікацій. В будь-якому випадку, фрагментарність бачення конструкції адміністративного процесу і його процесуальної форми не може бути перекритою вузькоспеціальними дослідженнями окремих аспектів адміністративного процесу.

Мета статті полягає в узагальненні сутнісних ознак процесуальної форми відокремлених судових проваджень та встановленні їхнього місця в структурі адміністративного судочинства. З цією метою слід дослідити правову природу врегулювання спору за участю судді, відновлення втраченого провадження та виконання судових доручень, з’ясувати спільні та відмінні риси і на цій основі визначити роль, яку вони виконують в адміністративному судочинстві.

Виклад основного матеріалу. Адміністративний процес є унікальним утворенням системи судової влади України. Він втілює в собі ідею конструктивного співіснування публічного і приватного права, загального і персоналізованого інтересу, влади і пересічної людини. Його процесуальна форма, хоча і є похідною від цивільного процесу, але зазнала суттєвого видозмінення, адаптуючись до основного призначення – справедливого, неупередженого та своєчасного вирішення судом спорів у сфері публічно-правових відносин з метою ефективного захисту прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб від порушень з боку суб’єктів владних повноважень [3].

Від самого заснування адміністративного судочинства зазначалося, що однією з його специфічних рис є реалізація додаткових завдань, що впливають із специфіки матеріально-правової сфери, які ним переживається. Так, наприклад, одним із таких завдань визнається здійснення судового контролю за діяльністю органів публічного управління [Див. наприклад: 1, с 14]. Крім того, завдання адміністративного судочинства доповнюються виходячи із того, що адміністративні суди розширюють свою предметну компетенцію, виходячи за межі розгляду і вирішення публічно-правових спорів. Зокрема, в порядку адміністративного судочинства вирішуються справи, не пов’язані зі спором про право (ст. 283,284 КАС України). Така діяльність становить самостійний напрям адміністративного судочинства. Це дозволяє зробити висновок, що адміністративний процес по суті представлений двома типами процесуальних правовідносин: відносини щодо розгляду і вирішення публічно-правових спорів і відносини щодо розгляду і вирішення справ безспірною характеру.

Якщо поглянути на адміністративне судочинство через призму адміністративно-процесуальних відносин, можна побачити, що поряд із основними відносинами за певних умов можуть виникати відносини, які

існують автономно від нього, але опосередковані основним адміністративно-процесуальним правовідношенням. Це ми можемо спостерігати в діяльності адміністративного суду при врегулюванні спору за участю судді, при відновленні втраченого провадження а також при виконанні судових доручень. Такі адміністративно-процесуальні правовідносини врегульовані КАС України, реалізуються за участі адміністративного суду, мають власну процесуальну форму, що є свідченням їхньої належності до адміністративного судочинства. Водночас, їхня автономність є умовною, оскільки вони завжди виникають на основі певної адміністративної справи, хоча і не мають до неї стадійно-інстанційної прив'язки. Наявність такого типу правовідносин є результатом наділення адміністративних судів додатковими функціями, покликаними наділити його додатковими інструментами швидко і ефективно реагувати на потреби учасників адміністративного судочинства. Кожна із цих специфічних правовідносин характеризується наявністю чіткого зовнішнього контуру, має внутрішню завершену логіку виникнення, розвитку і припинення. Тому, вважаємо за можливе говорити про їх існування у вигляді особливого різновиду судових проваджень.

Як елемент структури судового процесу, вид провадження вченими-цивілістами визначається як частина судочинства, в межах якого вирішуються самостійні процесуальні завдання, які характеризують особливості процесуального регулювання порядку розгляду і вирішення справ, перегляду судових рішень, вирішення окремих процесуальних питань, що постають перед судом в межах цивільної процесуальної форми. При цьому, вид провадження має відносну самостійність і завершеність правового регулювання [11]. Отже, спробуємо довести, що діяльність адміністративного суду з відновлення втраченого провадження, виконання судового доручення і врегулювання спору за участю судді є самостійними видами провадження адміністративного судочинства.

Можливість відновити втрачену справу є однією з гарантій забезпечення права на судовий захист. Вона слугує процесуально-забезпечувальним засобом, що поряд з іншими подібними засобами виконує гарантійні функції в механізмі реалізації суб'єктивних цивільних процесуальних прав осіб, які беруть участь у справі, або в механізмі законності у сфері судочинства [5, с. 16]. Застосування такого засобу в судовому процесі досягається шляхом складної, структурованої сукупності дій адміністративного суду й інших осіб, який включає в себе навіть елементи доказової діяльності. Таким чином, правова природа відновлення втраченого судового провадження має як статичну (матеріальну), так і динамічну (процесуальну) складові. Відтак, не можна погодитись із точкою зору Є.В. Лейби, який заперечує процесуальний вимір відновлення втраченого провадження, хоча, в супереч самому собі, досліджує порядок застосування цього процесуально-забезпечувального засобу через сукупність послідовно вчинюваних дій, що відбивають загальні закономірності процесуальної діяльності: відкриття провадження, підготовка до розгляду, розгляд і вирішення питання.

Очевидність процесуального виміру відновлення втраченого провадження, тим не менш, не означає однозначності у сприйнятті і визначенні його процесуально-правової природи. Це питання і досі відзначається дискусійністю: відновлення втраченого судового провадження розглядають або як різновид судового провадження (вид процесу), або як стадію (етап) судочинства.

Можна погодитися із висновком Д.А. Козачук, що специфіка відновлення втраченого провадження проявляється в тому, що предметом судового захисту є охоронювані законом процесуальні інтереси осіб, що беруть участь у справі про відновлення втраченого судового провадження. Для всіх видів провадження в адміністративному процесі предметом захисту є порушені матеріальні суб'єктивні права, свободи чи інтереси. Натомість при відновленні втраченого провадження суд діє з метою захисту процесуальних прав, пов'язаних з втратою судового провадження [4, с. 186]. Це означає, що метою відновлення втраченого провадження є відновлення і відтворення документів, які були втрачені з різних причин, оскільки будь-які зміни, уточнення в їх змісті не допускається. Отже, відновлення втраченого провадження не можна розглядати як подальшу трансформацію судової справи, яка характерна для стадійного руху. Додатково підтверджує існування відновлення втраченого провадження поза межами стадійного руху те, що КАС України допускає відновлення провадження лише щодо справ, провадження у яких закриті або завершено ухваленням судового рішення (ст. 384 КАС України).

Відновлення втраченого судового провадження не має свого визначеного місця і в інстанційній структурі адміністративного судочинства. Згідно ст. 386 КАС України, заява про відновлення втраченого провадження подається до суду, який розглядав справу як суд першої інстанції. Водночас, можна припустити, що можуть бути втрачені матеріали і апеляційної, і касаційної справи, а також матеріали справи. Розглянутої за ново виявленими обставинами. Відтак, незважаючи на належність повноважень щодо відновлення втраченого провадження виключно у суду першої інстанції, сама справа могла пройти і інші судові інстанції перед тим, як виникла необхідність відновити її матеріали.

Наведені аргументи дозволяють зробити висновок про неможливість розгляду відновлення втраченого провадження як стадії адміністративного процесу. Найбільш наближеним до сутності відновлення втраченого провадження є його визначення як виду провадження. При цьому слід відзначити, що воно не є частиною позовного або особливого (неповзовного) провадження, не є різновидом процесуального режиму цих проваджень, а становить самостійний різновид судових проваджень, що характеризується власною специфічною процесуальною формою.

Процесуальна форма відновлення втраченого провадження характеризується спрощеністю і мінімізацією залучення учасників цієї справи. Розділ 5 КАС України не передбачає стадійної структуризації цього провадження, але аналіз його норм дозволяє зробити висновок про можливість виокремлення стадій: відкриття провадження у справі; підготовки справи до розгляду, розгляд справи про відновлення втраченого провадження і постановлення ухвали. При цьому, кожна із наведених стадій мінімізована і спрощена.

Справа про відновлення втраченого провадження може розглядатися в режимі письмового або електронного провадження. Залучення інших осіб до розгляду справи про відновлення втраченого провадження не передбачає наділення їх аналогічним процесуальним статусом, яким вони користувалися у справі, матеріали якої втрачено. Усі особи, що були присутні у справі, а також судді можуть бути залучені до розгляду справи про відновлення втраченого провадження виключно у якості свідка.

Провадження з виконання судових доручень також становить специфічну діяльність адміністративних судів. Слід відзначити, що в більшості досліджень судове доручення розглядається як процесуальний документ, як інструмент надання процесуальної допомоги судом, як вид правової допомоги. Одним із вдалих прикладів такого підходу є визначення судового доручення як втіленого у процесуальну форму звернення суду однієї держави, який вирішує цивільну справу з іноземним елементом, з проханням про вчинення певних процесуальних дій до компетентного органу іншої держави, в зоні діяльності якого ці процесуальні дії мають бути вчинені [12, с. 213]. Водночас, потребує уваги процесуальний вимір діяльності суду із виконання судового доручення, адже лише в ньому розкривається і спосіб, і кінцевий результат, і мета такої діяльності – надання допомоги у вчиненні процесуальних дій судом, який не пов'язаний із розглядом і вирішенням конкретної адміністративної справи.

Сучасне процесуальне законодавство передбачає два типи судових доручень: внутрішньодержавні судові доручення і міжнародні судові доручення. Цілком зрозуміло, що питання звернення за правовою допомогою судами України до іноземних владних структур, в тому числі судів, і виконання українськими судами судових доручень іноземних судів значно більшою мірою врегульована і досліджена процесуалістами і фахівцями з міжнародного права. При цьому, сама сутність діяльності з виконання судового доручення суду України чи іноземного суду жодним чином не змінюється і полягає у наданні допомоги у вчиненні процесуальних дій у випадках, якщо вони виходять за межі територіальної юрисдикції суду, що розглядає відповідну справу. Хоча, безперечно, виконання судових доручень іноземного суду містить ознаки, які дозволяють його відокремити. З цього приводу вірних висновків доходить О.С. Рибак, який формулює такі ознаки доручення іноземного суду: ... 3) наявна можливість відмови від виконання; 4) практично відсутня відповідальність за невиконання судового доручення у міжнародному цивільному процесі [10, с. 50].

Усі види судових доручень реалізуються через вчинення комплексу процесуальних дій судом, відтак, представляють собою структурне утворення адміністративного процесу, що реалізується із дотриманням процесуальної форми. Формалізація дій з виконання судового доручення надає йому необхідних ознак офіційності, адже саме нею і зумовлено звернення з дорученням до судової установи, а не використання будь-яких інших альтернативних способів досягнення результату. При визначенні правової природи цього утворення слід також виходити із розуміння відмінностей судового доручення для суду, який його видав, і для суду, який його виконує. З точки зору суду, який видає судове доручення процесуальні відносини пов'язані із розглядом адміністративної справи майже не змінюються. Видання судового доручення є всього лише процесуальною дією, яка вчиняється на стадії підготовчого провадження або у виключних випадках, на стадії розгляду справи по суті. Водночас, для суду до якого звернено судове доручення, діяльність з його розгляду і виконання означає виникнення нових процесуальних відносин, не пов'язаних із здійсненням розгляду і вирішення адміністративної справи. Як зазначає Л.О. Мамчур, виконання судового доручення не належить до безпосередніх обов'язків суду, якому воно надається і суд виконує певні процесуальні дії не з власної ініціативи [6, с. 62]. Отже, процесуальна діяльність з виконання судового доручення є відокремленою від розгляду і вирішення адміністративної справи судовою процедурою. Окрім наявності особливих процесуальних правовідносин, свідченням її цілісності і автономності є також структурованість цієї процедури, наявність власної мети, вимог і умов її реалізації.

Недостатня увага до визначення процесуальної форми виконання судових доручень є однією з причин їх невиконання або неналежного виконання. Так, найбільше ускладнень при виконанні виникають щодо «особистісних» судових доручень. Як зазначає А. Клян, основною причиною, яка перешкоджає виконанню судових доручень іноземних держав, є неможливість встановити місце проживання, фактичне перебування особи, якої стосується судове доручення. Це, насамперед, пов'язано з внутрішньою міграцією, а також з умисним уникненням негативних наслідків, які можуть настати внаслідок виконання іноземного доручення для особи, щодо якої складено відповідне доручення [2]. Цей висновок є справедливим і для внутрішньодержавних доручень. Виходом із цієї ситуації вбачається стимулювання ініціативи із збирання необхідних додаткових даних сторонами справи у якій прийнято рішення про звернення із судовим дорученням. Водночас, зважаючи на специфіку адміністративного судочинства із вираженою активною процесуальною роллю суду, вбачається доцільним залучення адміністративним судом компетентних державних органів, які здатні сприяти встановленню місця перебування особи та забезпечити її прибуття в судове засідання для вчинення процесуальних дій. Без-

перечно, розширення суб'єктного складу учасників провадження з виконання судового доручення ускладнює діяльність суду і вимагатиме більшої уваги до його процесуальної форми.

Врегулювання спору за участю судді є своєрідною автономною альтернативною діяльністю адміністративних судів, яка стало результатом розширення їх функцій. Її слід розглядати як відокремлене судове провадження, що має свою особливу процесуальну форму. Якщо перші два різновиди відокремлених проваджень є допоміжними засобами здійснення судочинства в адміністративних справах, то врегулювання спору за участю судді є його повноцінною альтернативою. Ця судова процедура вимагає окремого дослідження і детального аналізу. В межах цієї статті слід звернути увагу на такі її особливості: 1) провадження з врегулювання спору за участю судді має безпосередній зв'язок із адміністративною справою, що розглядається в позовному провадженні. Цей зв'язок характеризується тим, що врегулювання спору можливо лише щодо спорів, які перетворено на адміністративну справу позовного провадження; 2) врегулювання спору за участю судді є формою існування самостійних процесуальних відносин, заснованих на спорі про право, адже передбачає припинення відповідних процесуальних правовідносин з розгляду і вирішення справи в позовному провадженні; 3) гнучкість процесуальної форми врегулювання спору за участю судді зумовлена вимогами конфіденційності провадження; 4) структура врегулювання спору за участю судді охоплює стадії відкриття провадження, підготовки і розгляду спору, припинення провадження.

В структурі адміністративного судочинства існують й інші капсулюзовані утворення: процедури відводу/самовідводу судді, процедури усунення дефектів судових рішень, накладання штрафу за неповагу до суду. Але всі вони не відповідають ознакам відокремлених судових проваджень. Процедури відводу/самовідводу судді, як і процедури усунення дефектів судових рішень не є опосередкованими певною адміністративною справою, це – невід'ємні структурні елементи провадження у ній. Накладання штрафу за неповагу до суду є по суті іншим видом судочинства, який реалізується адміністративними судами як виключення.

Висновки. Структура адміністративного процесу ускладнюється у зв'язку з наділенням адміністративних судів додатковими функціями. Самостійні структурні утворення як процесуальна форма цієї специфічної діяльності адміністративних судів утворюють відокремлені судові провадження адміністративного судочинства. Такі провадження мають власні цілі, втілюють самостійні окремі адміністративно-процесуальні відносини, формуються на тлі позовного провадження з розгляду і вирішення справи, але мають до неї лише опосередковане відношення. До відокремлених судових проваджень адміністративного судочинства слід зарахувати провадження з: 1) відновлення втраченого судового провадження; виконання судового наказу; 3) врегулювання спору за участю судді. Всі ці провадження мають спільні ознаки процесуальної форми, але не становлять між собою логіко-системних зв'язків, існують автономно один від одного.

Список використаних джерел:

1. Адміністративний процес (загальна частина): навчально-методичний посібник (для здобувачів вищої освіти денної форми навчання) / С.В. Ківалов, А.Ю. Осадчий, О.В. Закаленко, Д.А. Козачук. 2019. 160 с. URL:У репозитарій Навчально-методичний посібник Адміністративний процес (загальна частина).docx (live.com)
2. Клян А. правосуддя без кордонів: як виконати іноземні судові доручення в Україні. URL: Правосуддя без кордонів: як виконати іноземні судові доручення в Україні? (golaw.ua)
3. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 6.07.2005 року № 2747-IVII. URL:Кодекс адміністративного суд... | від 06.07.2005 № 2747-IV (rada.gov.ua)
4. Козачук Д.А. відновлення втраченого провадження як особлива стадія адміністративного судочинства. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. № 1. С. 185-188. URL:1_2015.pdf (pap-journal.in.ua)
5. Лейба Є.В. Відновлення втраченого судового провадження в цивільному процесі: автореферат дис. ... канд. юрид. наук 12.00.03. Київ. Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. 2016. 20 с.
6. Мамчур Л.О. Інститут судового доручення в цивільному процесі України: поняття та зміст. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2018. № 1. Т. 1. С. 62-65. URL:ІНСТИТУТ СУДОВОГО ДОРУЧЕННЯ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ: ПОНЯТТЯ ТА ЗМІСТ | *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»* (ksru.edu)
7. Мельник Я.Я. Безпека цивільного процесу: теоретико-правове дослідження: автореферат дис.. д-ра юрид. наук, 12.00.01. Київ. Інститут законодавства Верховної Ради України. 2019. 40 с. URL: *31780.pdf (rada.gov.ua)
8. Прущак В.Є. Врегулювання спору за участю судді у цивільному судочинстві України: дис. доктора філософії за спеціальністю 081 – Право. Одеса, 2020. URL: Дисертація Прущак В.Є..pdf (onua.edu.ua)
9. Рибак О.П., Світличний О.С. Інститут іноземного судового доручення у цивільному процесі України: монографія. Київ. 2017. 206 с.
10. Рибак О.С. Правова природа судового доручення у цивільному процесі. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2013. Вип. 6-1(2). С. 88–91. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_jur_2013_6-1%282%29_24.
11. Теоретичні проблеми цивільного процесуального права: підручник / за заг. ред. д.ю.н. професора М.М. Ясинка. Київ. Алерта. 2016. 800 с.
12. Фурса С.Я. Міжнародний цивільний процес України: навчальний посібник. Київ. Видавець Фурса С.Я.: КНТ. 2010. 367 с.